

Ю. О. ШИЛОВ

**Залишки возів у курганах
ямної культури Нижнього Подніпров'я**

З часу перших знахідок у Нижньому Подніпров'ї залишків возів ямної культури минув досить тривалий час¹. Матеріали розкопок Херсонської постійнодіючої археологічної експедиції за польові сезони 1971—1972 рр. значно доповнили наші уявлення про цей найдавніший у Північному Причорномор'ї вид колісного транспорту. Автором, за участю Р. І. Болдіна та П. Є. Міт'яєва, було розкопано та зафіксовано п'ять ямних поховань і одне пізньокатакомбне, що містили в собі відповідно 16 і одне колесо (загалом принаймні від семи возів)*. Нижче наведено опис поховань та знахідок з них.

Курган № 1 поблизу с. Першокостянтинівка Чаплинського району* містив, зокрема, два поховання ямної культури, де були залишки возів (рис. 1, III, VI), та одне пізньокатакомбне (рис. 1, II), в якому колесо використали для закладки входу до камери. Висота кургану від рівня похованого ґрунту — 7,35 м, діаметр його близько 100 м. У профілях трьох бровок добре простежувалась будова насипу, а також стратиграфія поховань. Спочатку було споруджено два окремих кургани, розташованих близько один від одного, причому менший з них (висотою 0,93 м, діаметром 15 м) складався з двох шарів. Верхній шар перекривав поховання № 6 і мав поверхню сферичної форми; навколо нього простежено неглибокий, з похилими стінками рівчак. Шар складався з передматерикової глини, а над ним був прошарок похованого дерну завтовшки до 3 см, що вказує на значний хронологічний розрив між появою зазначеного шару та наступного, який перекрив і з'єднав два первісних насипи. У цей проміжок часу, мабуть, спорудили другий курган, бо своєю будовою він наближається до наступного шару.

Другий шар або насип залягав над ямним похованням № 19 (рис. 1, VI). Перед початком риття могили було розкладено вогнище, від якого залишилась чорна кіптява, перекрита пізніше викидом з могильної ями та насипом. Коли яма була готова, навколо неї спорудили високий кільцевий вал. Він складався з грудок передматерикового ґрунту, які мали розміри до 25×30×30 см. Через інтервали 0,5—0,6 м вони чергувались з косими прошарками дерну завтовшки близько 7 см. Біля південного підніжжя валу знайдено ритуальну ямку чотирикутної форми з округленими кутами, розміром 0,7×0,47×0,6 (глибина) м. У заповненні зустрілись маленькі вапнякові камінці, трав'яні вуглики; у верхній частині лежала бича лопатка².

* О. І. Тереножкін. Курган Сторожова Могила.— Археологія, т. V, К., 1951; його ж. Залишки курганов в долине реки Молочной в 1952 г.— КСИИМК, вып. 63, М., 1953.

* У 1973 р. тією самою експедицією було виявлено ще п'ять могил з 13 колесами, привезених від часті возів, а також одну могилу з моделлю колеса. Всі колеса суцільні й не відрізняються від наведених у статті. За хронологією вони відносяться до нижче наведених поховань № 6, 10, 13.

² Подібні ямки трапляються біля поховань хемі-обінської культури (курган № 11, к/г Аккермень-1, пох. № 14, Молчанська АЕ, 1952; курган № 1 поблизу с. Старосілля, пох. № 3, Херсонська АЕ, 1972, та ін.).

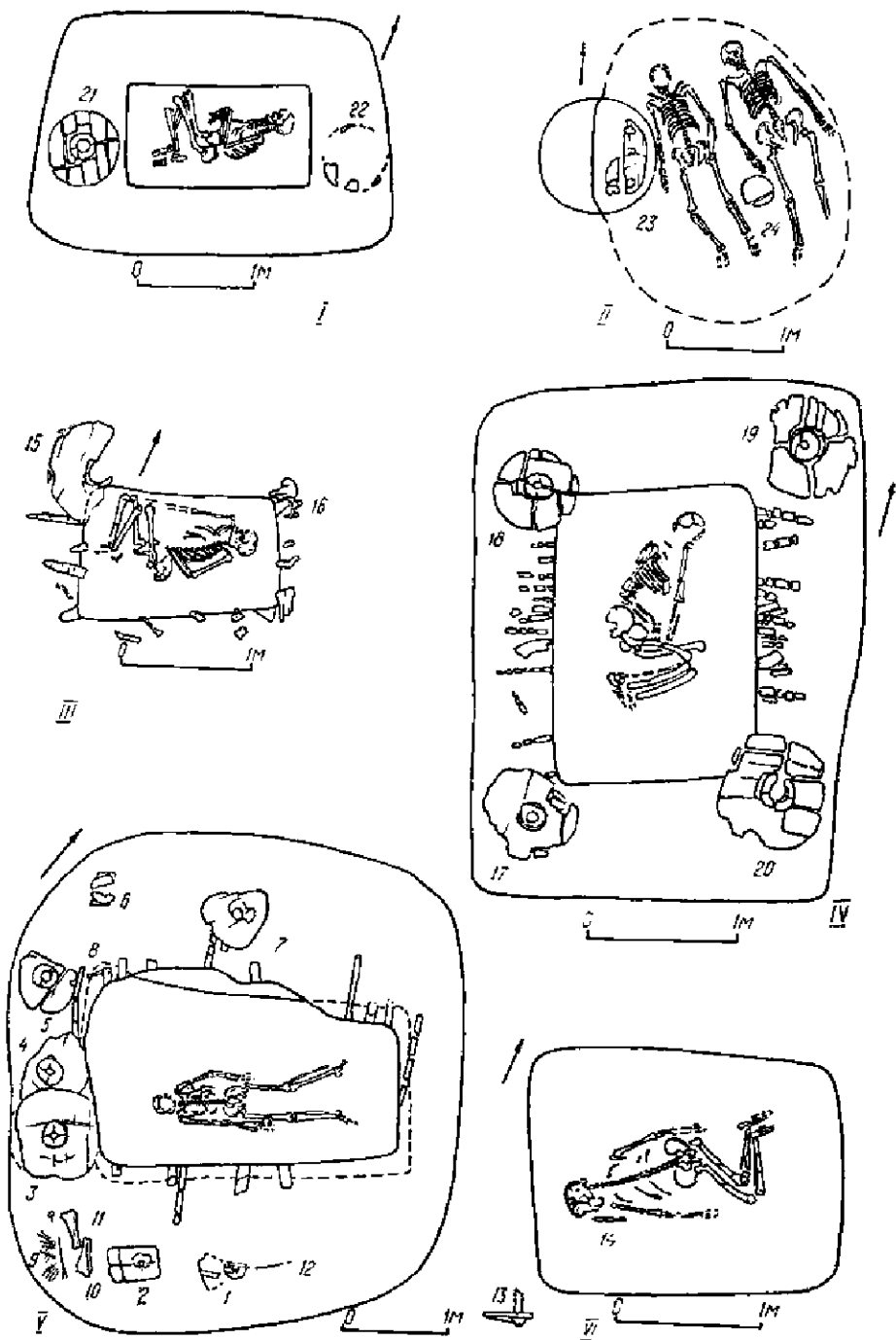

Рис. 1. Поховання є залишками возів з кургану № 1 поблизу с. Першоховствятинівка (VI — поховання № 19; III — поховання № 6, II — поховання № 21) та курганів № 1 і № 4 поблизу с. Старосілля (курган № 1; V — поховання № 8, IV — поховання № 10; курган № 4; I — поховання № 13).

1—7, 13, 15—16, 17—23 — колеса; 8 — деталь voза; 9 — відбиток пучка трави; 10 — ногай; 11 — лопатки бика; 12 — недоуздок (?); 14 — бронзовий ніж; 24 — берестяне блюдо.

У виритій могилі після спорудження кільцевого валу розклали друге вогнище, сліди від якого простежено на стінках могили та на внутрішніх схилах валу, що оточував її. Після цього було покладено померлого, перекрито могилу, і над нею насипано шар цільного чорнозему, який одночасно заповнив воронку в центрі кільцевого валу. Таким чином, утворилась основа насипу над похованням № 19. Пола його було укріплено панцирем з сіро-жовтого лесу, плоску верхівку утрамбовано та обмазано шаром землі завтовшки до 10 см. Є підстави вважати, що ця обмазка в плані мала вигляд антропоморфної стели, подібної до виготовлених з кам'яних брил і добре відомих на похованнях ямної культури*. Висота насипу — 2,6 м, діаметр — 46 м.

Шар, насипаний над пізньокатакомбним похованням № 21 (рис. 1, II) складався майже з чистого лесу. Його розміщення свідчить про те, що перекрите ним поховання належить до останніх у кургані № 1. Ніяких конструктивних особливостей тут не помічено.

Поховання № 6 зафіксовано на рівні поверхні нижнього шару першого кургану (рис. 1, III). Біля кутів могильної плями, утворених довгою північною та короткими боковими стінками, знайдено два колеса, причому західне збереглося досить добре, а від східного залишилась лише частина ступиці. Колесо виготовлене з цільної смерекової (?) плахи. Діаметр його — 69 см, ступиці — 24, отвору — 16, висота ступиці — близько 9, товщина круга — до 6 см.

Друге колесо було, певно, подібне до першого. Вдалось лише встановити, що діаметр його ступиці становив близько 17 см.

Вздовж бокових стінок та довгої північної по верху могили йшли невизначні дерев'яні плашки завдовжки до 1,2 м, завширшки до 7 см та завтовшки близько 3,5 см. У заповненні на різних рівнях траплялись подібні уламки. В засипці біля південно-західного кута простежено конструкцію у вигляді грат. Вона утворена п'ятьма плашками, причому в одному випадку виявлено паз. Мабуть, це деталь воза.

Після зняття залишків воза позначились контури могили: чотирикутник із закругленими кутами. Біля дна яма злегка розширюється. Розміри її — 1,55×1,06, глибина — 1,1 м. У верхній частині в кутах є невеликі ніші, причому в північній та південній знайдено залишки дерева.

Кістяк жінки (?) похилого віку лежав скорчений на правому боці, черепом на північний схід. Права рука випростана вздовж тулуба, ліва зігнута під прямим кутом, кисть покладена на таз. Весь кістяк інтенсивно пофарбований вохрою, на черепі шар її сягає 1,0 см. На дні простежено крейдяну підстилку завтовшки до 0,8 см. На ній лежав тонкий прошарок бурого гліну, а вище, під кістяками, червоно-бура вохра.

Поховання № 19 було розташоване поблизу вищеописаного поруч зі східним підніжжям кургану (рис. 1, VI). Колесо разом з уламком осі стояло біля південного кута могили. Воно виготовлене з цільної дубової плахи. Діаметр колеса — 47 см, ступиці — 13 см, отвору — 5 см; висота ступиці — більше 5 см, товщина круга — 2—4 см. Вздовж обідка проходить смужка попелястого кольору завширшки 0,7—1,2 см — не виключено, що це залишки шнурів з якогось органічного матеріалу.

Могильна яма мала чотирикутну, з дуже закругленими кутами форму. На стінках простежено перпендикулярні дну відбитки землянийного знаряддя. Розміри ями — 2,2×1,7 см, глибина — 1,75 см. У ній виявлено скорчений кістяк чоловіка похилого віку, що лежав на спині, з випростаними вздовж тулуба руками, черепом на південний захід.

Дно могили, а також нижня частина стінок покрита сажею. По-

* Насип у вигляді антропоморфної стели було добре простежено автором над похованням № 3 кемі-обінської культури в кургані № 1 поблизу с. Старосілля, а також у ряді інших випадків.

верх неї на дні — підсипка крейди, бурий тлін; на черепі виявлено сліди вохри.

Праворуч від черепа, вістрям вверх лежав бронзовий ніж листо-подібної форми. Лезо має довжину 8 см, черешок — 3,5 см, ширина відповідно — 3,3 та 0,8 см. Досить добре збереглася дерев'яна ручка розмірами 12×2,5 см.

Поховання № 21 містилось в катакомбі (рис. 1, II). Вхідна яма кругла в плані, діаметром 0,95 м, глибиною 1,4 см. У східній частині її, прикриваючи вхід до камери, стояло колесо, від якого збереглись крайня дошка та частина середньої дошки.

Колесо було складене, певно, з трьох дошок. Діаметр його — близько 65 см. Довжина дошки, що збереглася повністю, — 56 см, найбільша її ширина — 20 см, товщина — до 5 см. З сусідньою вона скріплювалась за допомогою виступів, вирізаних на протилежних поверхнях горців цих дошок, крім того, останні мали три поперечних пази в формі видовжених овалів розміром до 11×8×2,5 см. В одному з пазів знайдено залишки дерев'яного шплінта, за допомогою яких збивались разом дошки колеса.

Камера в плані мала вигляд видовженого овалу, її площа — 2,47×1,92 м. Дно чашоподібної форми, західний бік камери біля входу рівний.

Кістяки жінки (біля східної стіни) та підлітка були випростані, орієнтовані черепами на північний захід. На кістках немає слідів фарби, а дно посипане тонким шаром вохри, за винятком місця, де мали бути черепи, — тут підсипка з крейди. Після цього було підстелено товстий (до 3 см) шар камки, на який покладено покійних. Поверх камки плями вохри наявні біля правих кистей та ступні підлітка, а також вздовж лівої плечової кістки жінки. Праворуч від черепа підлітка лежала грудка попелу розмірами 25×18×13 см. Біля правого передпліччя цього самого кістяка простежена яскраво-жовта пляма, яка залишилась, можливо, від вмісту берестяного (?) блюда, що стояло між кістками на рівні колін. Блюдо має плоске дно, край його злегка загнутий всередину. Діаметр — 25 см, висота 4,5, товщина стінок — до 0,6 см.

У кургані № 1 поблизу с. Старосілля Великоолександрівського району виявлено два поховання ямної культури, що містили залишки принаймні трьох возів (рис. 1, IV, V). Висота кургану від рівня похованого ґрунту — 9,65 м, діаметр — 85 м. У десяти профілях шести бровок було простежено будову насипу та стратиграфію поховань. Зокрема встановлено, що поховання № 8 є також восьмим і в хронологічній послідовності, а № 10 — десятим.

Досипка кургану, що перекрила поховання № 8, складається з трьох основних шарів. Нижній являє собою крихкий чорнозем, пережеваний грудками дерну. Цей шар утворював кільцевий вал, розімкнутий в північно-східній частині. Два наступних шарів є панцирними. Досипка мала плоску верхівку, в південній частині якої була виступка з вапнякових брил. На деяких з них наявні сліди вогнищ, тут же знайдено невиразні уламки посуду, кісток, попел. Висота досипки — 7,3 м, діаметр — 58 м. Діаметр площадки на її вершині дорівнює 20 м.

Наступну досипку було споруджено над похованням № 10, але стратиграфічно воно відмежоване від поховання № 8 могилою ямної культури з іншим обрядом, який, безперечно, вплинув на обряд опісаного поховання. Досипка над похованням № 10 двошарова і має на вершині площадку діаметром до 15 м. Проте структура її менш чітка, ніж у попередньої. Висота — 7,9 м, діаметр — 65 м.

Поховання № 8 міститься в ямі з заплічками (рис. 1, V), яка в плані мала вигляд широкого овалу розмірами 4,2×3,8×1,0 м. Дно ями з заплічками — на рівні материка. Ряд ознак вказує на те, що під час

риття могили пройшов дощ, завдяки чому вдалося простежити багато цікавих явищ.

На дні біля південного кута могили залишився відбиток жмута трави (рис. 1, V, 9). Трохи східніше знайдено дві бичі лопатки (рис. 1, V, 11). Між цими знахідками виявлено відбиток «трихвістного» ногає, сплетеного з тонких ремінців (рис. 2, 3, 1; 1, V, 10). На місці ру-

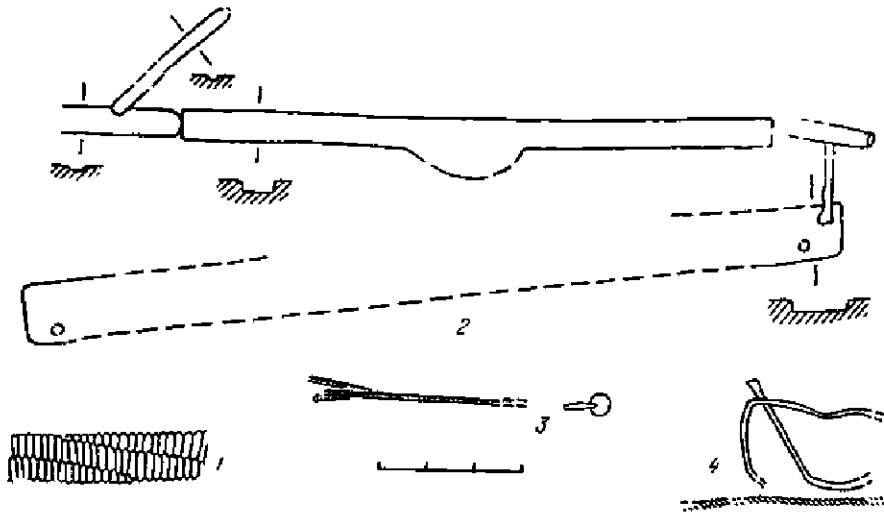

Рис. 2. Речі з поховання № 8 кургану № 1 поблизу с. Старосілля.
1 — деталь плетіння ногає; 2 — деталь воза; 3 — ногає; 4 — деталь недоуздка (?).

ків'я — поздовжня пляма вохри та кругла пляма крейди. Загальна довжина ногає — близько 60 см. За 1,1 м східніше розчищено сліди недоуздка (?), який, мабуть, теж входив у зазначений комплекс. Недоуздок складається з мотузки довжиною 0,6 м та зашморга з двох ремінців (рис. 2, 4; 1, V, 12).

Могила перекрита покладеними поперек деталями розібраного воза (рис. 1, V, 8). З них слід особливо відзначити дві, що лежали вздовж північно-західного краю могили. Одна деталь мала довжину 1,65 м, причому по 25 см з кожного її краю кінці були круглі в розрізі (близько 4 см діаметром), а середня частина прямокутна (завширшки 6 см); в центрі — напівкруглий виступ шириною 22 см. Нижче була інша деталь довжиною 1,65 м, шириною 12 см, від якої залишились лише кінці, решта провалилась у могилу. Внизу на них простежено круглі отвори діаметром до 2 см. З одного (правого) боку кінці обох деталей з'єднані перемичкою, з другого — є така сама, але відкинута вгору. Довжина перемички — понад 30 см. Описані деталі утворювали, мабуть, ярмо, — або вісь та частину днища воза (рис. 2, 2).

Перекриття з розібраного воза було застелено зверху циновками, причому, як свідчать їх відбитки, двох видів: плетеної та прошитої поперечними стійками. Поверх циновок розташовувались в південно-західній частині могили сім колес: три вздовж короткої стінки та по два біля довгих.

Перше (зліва) збереглося дуже погано. Можливий його діаметр — 55 см, ступиці — 21 см, отвору в ній — близько 5,6 см. Верхівка ступиці сферична (рис. 3, 6).

Друге колесо, збережене частково, на відміну від інших, складається з двох половин. Спосіб їх кріплення простежити не вдалось. Діаметр колеса — до 50 см, ступиці (з різних боків) — 17 та 22 см, загальна її висота — 16 см, діаметр отвору — 4,7 см. Отвір видовбано з

двох боків долотом. Верхівки ступиці сплюснені, але по краях дещо округлені (рис. 3, 1).

Найкраще збереглося третє колесо, витесане з цільної дубової плахи, вирізане з дерева в поздовжньому напрямку. Діаметр колеса —

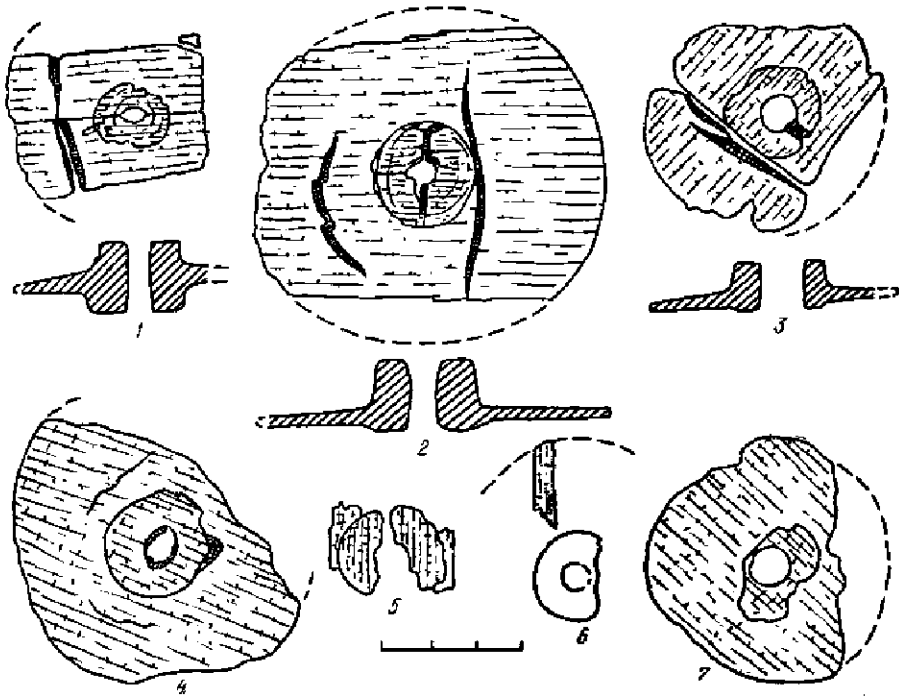

Рис. 3. Колеса з поховання № 8 кургану № 1 поблизу с. Старосілля.

78 см, товщина — 2—4 см, діаметр ступиці — 22 см, а отвору, видовбаного в ній округлим у розрізі долотом, — 4,5—5,2 см; висота ступиці — 15,7 см. Верхівки її сплюснені (рис. 3, 2).

Четверте колесо подібне до попереднього. Його діаметр — 73 см, ступиці — 22, отвору — близько 6,3 см. Ступиця збереглась погано, висота її — понад 6 см (рис. 3, 4). П'яте має діаметр до 60 см, його ступиця — 21, а отвір у ній — 9 см. Висота ступиці — більше 11 см, верхівка плоска (рис. 3, 3). У шостого діаметр ступиці — до 22 см, отвору — 9 см (рис. 3, 5). Сьоме колесо діаметром близько 55 см, ступиця — 22, отвір — 9 см (рис. 3, 7).

Могильна яма в плані чотирикутна, біля дна дещо розширена. На стінках — прямокутні жолобчасті сліди землерийного знаряддя, довжина яких сягає 0,9 м. Розміри ями — 2,7×1,7 м, глибина — 1,5 м.

Кістяк дорослої людини лежав випростаний на спині, але спочатку ноги були підібгані та поставлені колінами догори. Орієнтація південно-західна. Кістки збереглись погано, але оскільки зуби сильно стерті, небіжчик був похилого віку. Ноги непропорційно довгі стосовно тулуба. Череп та ступні інтенсивно пофарбовані вохрою. На дні могили простежено шар крейди, особливо помітний під тулубом. Під ним виявлено також трав'яний попіл, а під всіма кістками — бурій тлін.

Поховання № 10 містилося в ямі з заплічками (рис. 1, IV). Вона чотирикутної форми, до дна розширюється. Площа її — 3,05×2,3 м, глибина — 2,6 м. Могила перекрита деталями розібраного воза. Серед дерев'яних плашок шириною від 2 до 10 см кілька мають явні сліди об-

робки. Зверху дерев'яного покриття простежено відбитки циновок, трави, а в заповненні — вербової лози.

По кутах ями лежало чотири колеса, виготовлених з дубових плах (рис. 4, 1—5). Перше (рис. 4, 4; 1, IV, 17) в діаметрі сягало 59 см, тов-

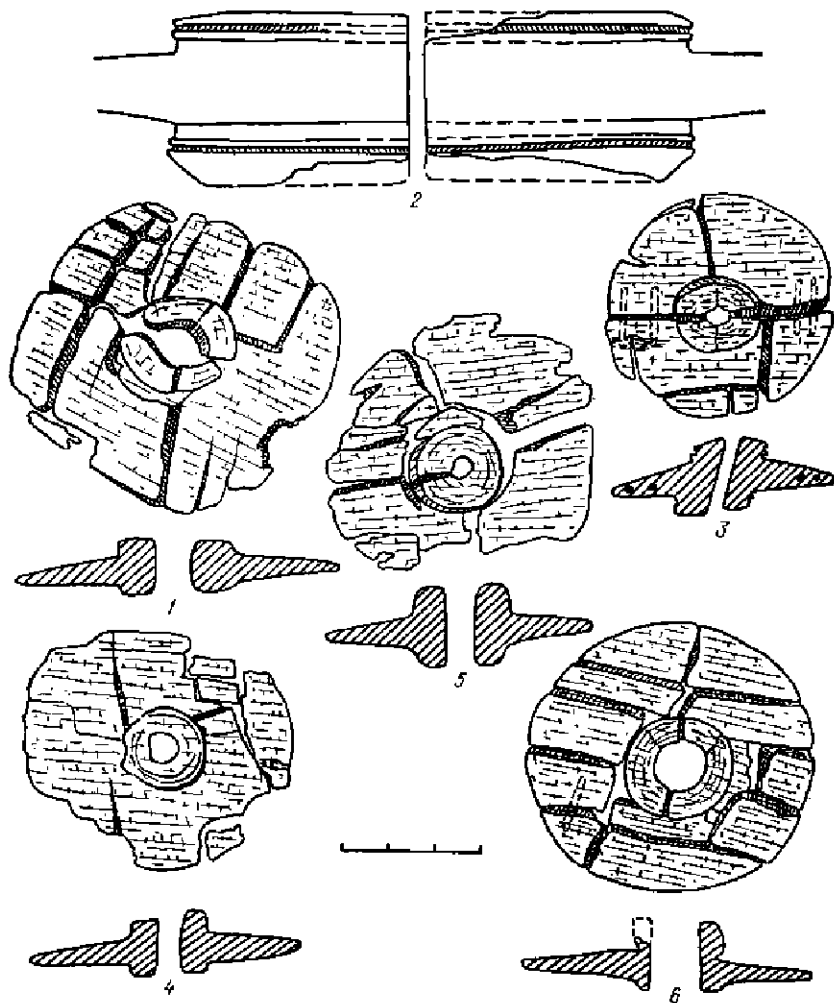

Рис. 4. Колеса з поховання № 10 кургану № 1 та з поховання № 13 кургану № 4 поблизу с. Старосілля.

2 — розвертка ступиці другого колеса з поховання № 10; 1, 4—6 — колеса з поховання № 10; 3 — колесо з поховання № 13.

щина його — 2—6 см; діаметр ступиці — 16—17 см, отвору в ній — 5 см, причому в напрямку поверхні отвори розширюються; висота ступиці — 14 см.

Друге колесо (рис. 4, 2, 3; 1, IV, 18) зроблене з двох половинок, торці яких проходять вздовж деревини. Конструкція його найцікавіша. Довжина половинок — по 50 см, ширина — 26,5 та 22,5 см. Діаметр колеса, таким чином, — 50×49 см. Обидві частини старанно припасовані одна до одної та скріплені за допомогою дерев'яних шплінтів, вбитих в отвори, що проходили наскрізь через обидві половини. Шплінтів всього чотири: по двоє з кожного боку ступиці; відстань між ними — 4 та 5 см, довжина кожного — 17,5 см, зовні їх підрізано врівень з поверхнею

колеса. Діаметр отворів — 1,6 см, у розрізі вони трохи підчотирикутні, і, крім того, всередині кожної половини вигнуті внаслідок двобічного пробивання долотом.

Цікаво, що торці колісних половин пофарбовано вохрою. Це деталь не є орнаментальною, бо зовні вона непомітна, але, очевидно, мала символічне значення (об'єднати в непорушне ціле дві половини колеса). Ходова частина звукується до країв з 7,5 до 2,6 см. Діаметр ступиці — 18,5×15 см, висота — до 19 см, діаметр отвору — 4,8 см. Верхівки ступиці округлі, нижче проходять паралельні жолобки, по два з кожного боку колеса, верхній шириною 0,7 см, нижній — до 2,3 см. Глибина їх — 0,4 см.

Слідів функціонального призначення жолобків не помічено, мабуть, вони орнаментальні, або ж призначені для мотузки, що скріплювала обидві половини. В одному місці навколо ступиці простежено залишки розмітки у вигляді дугоподібної порізної лінії шириною до 0,2 см та глибиною близько 0,3 см.

Третє колесо в діаметрі мало 59 см, ступиця — 20—21 см, отвір в ній — 6 см (до країв дещо розширюється). Висота ступиці — 8 см. До країв товщина ходової частини зменшується з 7 до 1,6 см (рис. 1, IV, 19; 4, 5). Діаметр четвертого колеса — 71 см, ступиці — до 26 см, отвору — близько 8 см; висота ступиці — до 13 см. Товщина ходової частини — від 6 до 1 см (рис. 1, IV, 20; 4, 1).

Могильна яма мала розміри 1,75×1,25 м, глибина — 1,2 м. Нерівне дно було знівельоване шаром материкової підсіпки (30 см). На стінках є невиразні сліди землерийного знаряддя, — при обстеженні заповнення виявлено, що це було жолобчасте в розрізі знаряддя шириною до 4 см.

Скорчений кістяк дорослого чоловіка лежав на лівому боці, черепом на північний схід. Ліва рука випростана вздовж тулуба, права зігнута в лікті, кисті покладені перед тазом.

На дні могили, а також на материковій підсіпці виявлено крейду, а поверх неї (в другому випадку) бурій тлії.

Курган № 4 розташований за 80 м на південний схід від попереднього і поєднаний з ним насипом-перемичкою зрубного часу. Майже всю поверхню цього кургану розорано. Висота його від рівня похованого ґрунту — 4,05 м, діаметр — 46 м. У профілях шести бровок було простежено будову кургану і стратиграфію поховань. Зокрема встановлено, що поховання № 13 (рис. 1, I) є сьомим за часом.

Досипка перекрила, крім цього поховання, ще три ямних та одне давньокатакомбне. Вона є останньою досипкою кургану і складається з щільного чорнозему, споруджено її значно пізніше, ніж поховання № 13. Яма із заплічками, де воно містилось, мала в плані трапецієподібну форму та дуже округлені кути. Розміри — 3,0×2,05×1,2 м. Догори яма звукується.

Могили було перекрито деревом. Біля її коротких стінок лежало по колесу. Перше, знайдене біля південно-східної стінки, збереглося дуже погано. Діаметр його — близько 65 см (рис. 1, I, 22). Друге (рис. 1, I, 21; 4, 6), добре збережене, виготовлене з дуба. Складалося воно з двох або скоріше трьох частин, які з'єднувались за допомогою вбитих в отвори шплінтів (як і в колесі 2 з поховання № 10 кургану № 1). Вдалось простежити лише один шплінт. Верхня частина ступиці вище нижньої і біля її основи вирізано трикутний в перетині жолобок. Діаметр колеса — 63×60 см, до країв товщина ходової частини зменшується з 5,5 до 1,5 см; діаметр ступиці — 22—23 см, а отвору в ній — до 10 см, висота її — 15,5 см, верхівки закруглені.

Могильна яма чотирикутної форми, розмірами 1,65×8×0,90 м. На стінках зафіксовано сліди землерийного знаряддя, які були пізніше заглажені іншим знаряддям.

Кістяк чоловіка лежав у скорченому положенні на лівому боці, головою на північний захід. Ліва рука випростана вздовж тулуба, права зігнута в лікті, кисті перед тазом. Біля черепа та гомілок є сліди вохри. На дні могили простежено крейду, поверх неї — бурий та білий очеретяний тлін.

Стратиграфія описаних поховань дає можливість відтворити їх хронологічну послідовність.

Курган № 1 (с. Першокостянтинівка) № 6 № 19 № 21.
Курган № 1 (с. Старосілля) № 8 № 10.
Курган № 4 (с. Старосілля) № 13.

Найдавнішими з наведених вище поховань є поховання № 8, яке за обрядом наближується до поховань майкопської культури (цей висновок підтверджує невеликий фрагмент кераміки з насипу над цим похованням). Близьким до поховання № 8 є поховання № 19. Хронологічно вони, мабуть, належать до рубежу I та II етапів ямної культури. Риси, якими відрізняються від них поховання № 10 та 13, очевидно, зумовлені взаємовпливами прийшлого та місцевого населення ямної культури: за стратиграфією між восьмим та десятим вклинюється поховання, близьке за своїми ознаками до останнього. Так само можна пояснити й відмінності в похованнях № 6 та 19, але в цьому випадку «змішане» поховання з'явилося в кургані раніше, ніж сюди прийшли «чисті» носії II «групи майкопського кола».

З'ясування хронологічної послідовності зазначених пам'яток розкриває тенденцію в зміні будови коліс, які мали вози у племен ямної культури. Заміна суцільних коліс дво- і трискладовими не могла, на нашу думку, сприяти їх зміцненню, але полегшувала лагодження, що мало важливе технологічне значення серед бідних на дерево степів.

Система кріплення частин колеса з пізньокатакомбного поховання № 21 різко відрізняється від тієї, яка застосовувалась ямниками (поховання № 10 та 13). Істотні відмінності також у ходовій частині — вона не має характерного для коліс ямної культури звуження до країв і є, крім того, значно масивнішою.

Цікава знахідка ярма чи осі, а також скотарських атрибутів (бичі лопатки, сіно, ногай тощо) з поховання № 8. На пильну увагу заслуговує будова насипів та простежені тут деталі поховального обряду.

Ю. А. ШИЛОВ

Остатки возов в курганах ямной культуры Нижнего Поднепровья

Резюме

В ходе работ Херсонской археологической экспедиции в 1971 и 1972 гг. автором было раскопано и зафиксировано пять погребений ямной и одно катакомбной культур, где обнаружены 17 колес. Кроме того, в двух случаях удалось выявить остатки других деталей повозок, а также отпечатки плетки и недоуздка [?].

Хорошая стратиграфия курганов, из которых происходят погребения с остатками повозок, позволила определить хронологическую последовательность погребений, а тем самым проследить тенденцию изменения конструкции колес: от цельных к двух- и трехсоставным.

Наряду с этим отмечены интересные детали погребального обряда, строения насипов.